

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ

Միջին դարերում հայ-մուսական պատմական և մշակութային կապերի նշանակալից երևույթներից մեկը եղավ Բյուզանդիայից Հին Ռուսիա ներթափանցած Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը: Ռուսիայում նրան կոչում էին «Գրիգոր Սուրբ նահատակ, եպիսկոպոս Մեծ Հայքի» կամ «Գրիգոր Հայաստանցի»: Դրա հետ մեկտեղ մուսական Եկեղեցին հունական Եկեղեցուց ընդօրինակել էր բացասական վերաբերմունք հայ դավանանքի նկատմամբ, թեև Հին Ռուսիայի և Հայաստանի միջև տեղի չէր ունեցել պատերազմական և քաղաքական որևէ բախում: Ընդհակառակն, թուրք-սելջուկների, թաթար-մոնղոլների և օտարերկրյա այլ հափշտակիչների ներխուժման հետևանքով իրենց մայրենիքից արտագաղթած հայերը կենսագործունեության համար չլիք բարենպաստ պայմաններ, հյուրասեր ընդունելություն էին գտնում Հին Ռուսիայում, հոգատարություն՝ ռուս իշխանությունների կողմից:

Հին Ռուսիայում նույնպես, ինչպես ամենուրեք, հնարավոր էր սովորույթների փոխառումը. դրա համար անհրաժեշտ էր համապատասխան հող, որ համապատասխանի ընդօրինակող ժողովրդի հասարակական պահանջմունքներին: Ստորև մենք կանգ կառնենք այն պատճառների վրա, որոնցով պայմանավորված էր մի կողմից Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը Ռուս Եկեղեցում, իսկ մյուս կողմից, այդ Եկեղեցու բացասական վերաբերմունքը Հայ Եկեղեցու նկատմամբ: Ընդամին, առաջ անցնելով, նշենք, որ այդ երևույթներից թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը, անփոփոխ չէր մնում, այլ ապրում էր յուրատեսակ շրջափոխություն. Գրիգոր Լուսավորչի

պաշտամունքը երբեմն պարզապես հիշատակվում էր իբրև բալում սրբերից մեկը, երբեմն առանձնացվում էր իբրև հատուկ սրբերի թվում, մերթ նրան համարում էին սուկ հերետիկոսությունների դեմ պայքարող, մերթ՝ հայ ժողովրդին ի մի համախըմբող գործիչ: Իսկ Հայ Եկեղեցու նկատմամբ կեցվածքը տատանվում էր Ռուս Եկեղեցու բացասական վերաբերմունքից, անհանդուրժողականությունից մինչև հակասությունների հետպիտե հարթումը, իսկ XVI դարից սկսած՝ հասավ բարեկամական փոխհարաբերությունների: Նման վերափոխման պատճառը հանդիսացան ռուս ժողովրդի պատմական կենսապայմանները, Ռուսիայում հայկական բնակավայրերի ստեղծումը, հայերի գործուն մասնակցությունը ռուսական պետության տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքին, պարսկա-թուրքական բարբարոս լծից իրենց հայրենիքի ապատագրման գործում հայերի կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան:

*
* *

Հին Ռուսիայի հետ ինչ-որ չափով առնչվող առավել վաղ տեղեկությունները Գրիգոր Լուսավորչի մասին՝ Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Ծիրանածնի (Βασανηοροδ-ης) (913—959 թթ.) «Ժողովուրդների մասին» երկում բերված այն տեղեկությունն է, ըստ որի «վարյազներից դեպի հույները տանող» ճանապարհին, «յոթերորդ սահանքաշեմից հետո (Դնեպր գետի՝ Ղ. Ա.) Սուրբ

Գրիգոր կոչված կղզին է»¹: Իր ծանոթագրության մեջ Գ. Լասկինը նշում է, որ Կոստանդին Օիրանածինը նկատի է ունեցել Խորտիցա կղզին, որից հետո շարունակում է. «Տարօրինակ է թվում, սակայն կասկած չկա, որ կղզին կոչել են ի պատիվ Հայաստանի լուսավորչի, որն, ըստ առասպելի, հարավային Ռուսաստանի վրայով անցել է Նոր Հըռոմ»²:

Սակայն է՛լ ավելի ուշագրավ է Կոստանդին Օիրանածին արած լրացումը. «Այդ կղզում աքաղաղներ ու հավեր են մատաղ անում, քանի որ այնտեղ կա մի վիթխարի կաղնի: Մատաղ անողները նետեր են տընկում, ուրիշները դնում են հաց, միս և այլն, ինչ յուրաքանչյուրն ունի ըստ իր սովորության: Նրանք վիճակ են հանում, թե արդյոք մորթեն-ուտեն՝ հավերը, թե՛ կենդանի ապատ արձակեն նրանց»:

Կոստանդին Օիրանածին հաղորդածից չի երևում, թե ով և երբ է Խորտիցա կղզին կոչել Գրիգոր Լուսավորչի անունով, սակայն կարելի է ենթադրել, թե դա արել են հույները, հայ սուրբի՝ Վասիլի I-ի կողմից սահմանված պաշտամունքի պահին³: Բացառված չեն նաև այլ վարկածներ. օրինակ, Բյուզանդիայի բանակում ծառայող հայ քաղկեդոնականների կամ հայ միաբնակների մասնակցությունն այդ գործին: Նրանք ծանոթ լինելով Գրիգոր Լուսավորչի Խորտիցա կղզի այցելման վերաբերյալ առասպելին, նրա անունով են կոչել կղզին: Ենթադրվում է նաև դրա հնարավոր կապը Կիևի հնադարյան անվան հետ՝ «Սամբատաս» կամ «Սամվատաս», որը, ինչպես կարծում է Ֆ. Կ. Բրունին, կապված է եղել այդ ամրոցի ամրացմանը հայ իշխան Սմբատ Բագրատունու մասնակցության հետ՝ Բյուզանդիայի կայսր Հայ Լևոն V-ի օրոք (813—820 թթ.)⁴: Ինչ վերաբերվում է մատաղին, ապա Ագաթան-

գեղոսի վկայությամբ հայերի մոտ հեթանոսական հնագույն ժամանակներից ընդունված է եղել կենդանիների մատաղը՝ հողի բերրիությունը, անասունների մթերատվությունը և այլն ապահովելու նպատակով, ի նշանավորումն գործի հաջողության, մարդուն սպառնացող վտանգի երջանիկ ավարտի, թշնամու նկատմամբ տարած հաղթանակի, մատաղ արած կենդանու արյունը խմում էին ի հաստատումն եղբայրության, հավատարմության ու բարեկամության⁵: Մատաղի արարողությունը Հայ Եկեղեցին ընդունել է Գրիգոր Լուսավորչի օրոք, որը, ինչպես գրում է Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսը, ժողովրդին պատվիրել է, որպեսզի հեթանոսական կուռքերի փոխարեն մատաղը արվի միայն Աստծուն և աղ ցանվի անլեզու անասունների մահի⁶: Այս սովորույթը պահպանվել է նաև մինչև մեր օրերը, ընդ որում մատաղ են արվում նաև ոչխարներ, աքաղաղներ՝ առավելապես սև գույնի: Վկայակոչելով հնադարյան հայ հեղինակների աշխատությունները, հայագետ Ս. Բարդիկյանը պնդում է, որ մատաղի սովորույթը Թրակիա են բերել Բյուզանդիայի կայսր Մավրիկոսի (582—602) կողմից այնտեղ գաղթեցրած հայերը⁷: Իր հերթին բուլղարացի գիտնական Պ. Ս. Դուլչևը հաղորդում է արևելյան Բուլղարիայի գյուղերում տղամարդկանց տոնի օրը (հունվարի 20-ին՝ փետրվարի 2-ին) աքաղաղներ (որոշ տեղերում միայն սև գույնի աքաղաղներ) մատաղ անելու սովորության մասին, որը, ըստ մի շարք աղբյուրների տվյալների, տարածված է եղել նաև արևելյան սլավոնների մոտ⁸: Այսպես, երևան է գալիս Կոստանդին Օիրանածին նկարագրած Գրիգոր Լուսավորչի կղզու մատաղի եթե ոչ անմիջական, ապա անուղղակի կապը Հայ Եկեղեցու լուսավորչի սահմանած մատաղի արարողության հետ:

988 թվականին քրիստոնեության ընդունումից հետո, Կիևյան Ռուսիայի ժամանակաշրջանում (XI—XII դդ.) Գրիգոր Լուսավորչի (և Հռիփսիմյան կույսերի) անվան հանդիպում ենք հին սլավոնական գրի մեզ հասած առաջին հուշարձանում՝ «Օստրոմիրյան Ավետարանի» ռուսական խմբագրությունում: Այն արտագրել էր Գրիգոր սարկա-

¹ Сочинения Константина Багрянородного «О фемах» и «О народах», с пред. Гавриила Ласкина. М., 1890, с. 73.

² Անդ, ծանոթագրություն:

³ Ֆ. Կ. Բրունին գտնում է, որ «Խորտիցա կղզուն սուրբ Գրիգոր Հայաստանցու անունը կարող են ջնորհած լինել իրենք բյուզանդացիները ոչ միայն այն կարևոր դերի պատճառով, որ հայերը խաղացել են նրանց մայրաքաղաքում, այլև այն հատուկ հարգանքի շնորհիվ, որ այնտեղ տածել են Գրիգոր Լուսավորչի նկատմամբ»:

(Черноморье. Сб. исследований по истории, географии южной России. Ф. Бруни, ч. II, Одесса, 1880, с. 289).

⁴ Տե՛ս Փ. Կ. Բրունի. О разных названиях Кнева в прежнее время.—В кн.: Черноморье, ч. II, с. 297—298.

⁵ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Վենետիկ, 1835, էջ 74:

⁶ Ներսես Շնորհալու ուղերձը Մայր տաճարին: Էջմիածին, 1865 թ., էջ 352—362:

⁷ Տե՛ս Ս. Բարդիկյան, Հայկական մատաղը Թրակիայում, «Էջմիածին», 1958 թ., մայիս, էջ 58:

⁸ П. С. Дулчев. К вопросу о языческих жертвоприношениях в Древней Руси.—В кн.: Культурное наследие Древней Руси. М., 1976, с. 31—34.

վագը, մեծ մասամբ բուլղարերեն բնագրից՝ Նովգորոդյան մարպապետ Օստրոմիրի համար (որտեղից և ստացել է իր անվանումը): Այնտեղ, տոմարում, սեպտեմբերի 26-ի համար ասված է. «Հովհանն Աստվածաբանի և նրա հետ՝ Հովսիսիմե կույսի ու նրա խմբի «Հոգեգալուստի» «Հովհաննի ավետարանի» ընթերցման նշումով»⁹, իսկ սեպտեմբերի 30-ին՝ «Հայաստանում սուրբ Գրիգորի և Մատթեոսի ավետարանը XXIV համար 42—47»¹⁰: Մի այլ հնադարյան թարգմանական ռուսական հուշարձանում՝ «1092 թվականի հրեշտակապետի Ավետարանում» սեպտեմբերի 30-ի տոմարով գրված է. «Մեծն Հայքի սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի և Հովսիսիմյան կույսերի հիշատակը մի քանի խոսքով սեպտեմբերի 30-ի տոմարով նշված է նաև հնագույն եկեղեցա-սլավոներեն թարգմանված 1095—1097 թթ. պատկանող ճաշոցում: «Մեծն Հայքի սուրբ նահատակ Գրիգորի և Գայանեի ու Հովսիսիմի», որից հետո գալիս են շարականով՝ նույն ձայնի ինը երգից կազմված շարականներ, որոնց ստեղծումը վերագրում են ժամերգու Հովսեփին (IX դարի II կես), կամ (կես դար ավելի վաղ ապրած) Ֆեոֆանին»¹²:

Ճիշտ է, պահպանված մագաղաթյա XI—XII դարերի հուշարձանում կանոնագրով գրված Տոնական Հայսմավորքում անհասկանալի պատճառով Գրիգոր Լուսավորչի անունը չի հիշատակված: Սակայն ելնելով ոչ միայն վերը վկայակոչված փաստերից, այլև այն բանից, որ հունական ու բուլղարական բնագրերում, որոնցից արված են ռուսերեն թարգմանությունները, սեպտեմբերի 30-ին, որպես կանոն, նշված էր հայ սուրբի հիշատակը, մենք իրավունք ունենք եկրակացնելու նրա բավական լայն հռչակի մասին Կիևյան Ռուսիայում: Այդ մասին է վկայում նրա անվան հիշատակումը ռուսական հնագույն Լավրենտյան տարեգրությունում, որ «6754 տարում», հիշատակվում է Չեռնիգովյան իշխան Միխայիլ Վսեվոլոդովիչի ուղևորությունը Բատիյ խանի մոտ և նրա սպանությունը թաթարների կողմից, ինչպես նաև այն մասին, որ Վսեվոլոդի որդի Յարոսլավ իշխանը վախճանվել է գերու-

թյան մեջ «սեպտեմբեր ամսի 30 սուրբ Գրիգորի հիշատակի օրը»¹³:

Թե ինչո՞ւ հեղինակը չի պարզաբանում, թե ո՞ր Գրիգորի մասին է խոսքը (իսկ այդ անունը, ինչպես հայտնի է, կրել են քրիստոնեական եկեղեցու աչքի ընկնող գործիչներից շատերը), հարկ է բացատրել այն բանով, որ տարեգիրը վստահ էր, որ իր ընթերցողները իրապեկ են, որ խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի մասին է:

* *

Ռուս ժողովրդի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի մի այլ կենտրոնն էր Վլադիմիրա-Սուլդալյան Ռուսիան և Մեծն Նովգորոդը, որի նշանակությունը խիստ աճեց Բատիյի արշավանքի հետևանքով Կիևի անկումից և մոնղոլա-թաթարական լծի հաստատումից հետո: Հենց այստեղ՝ Նովգորոդում, մի շարք պատճառներով, որոնց մասին մենք կասենք ստորև, ստեղծվել էր Գրիգոր Լուսավորչի հատուկ պաշտամունքը: 1198 թվականին կառուցված և XII դ. վերջին XIII դարի սկզբին նախշանկարված Սպաս-Ներեդից հռչակավոր տաճարի կենտրոնական խորանի «Հայրապետական շարքի» աջ կողմում պետեղված էր Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարը: Պատկերված է փիտնակիր կերպարանք, վերևից՝ խաչակիր եմփոդոնով, որի խաչերը, ի տարբերություն կողքին գտնվող այլ սուրբերի եմփոդոնների խաչերի, պատկերված են կենտրոնից հետպիստե ընդլայնվող հավասարակողմ ճյուղավորմամբ (V—VII դարերում Հայաստանում լայնորեն տարածված տիպի խաչ): Սուրբը գլխաբաց է, աջ ձեռքով նա երկու մատով օրհնում է, իսկ ձախ ձեռքում՝ գիրք է: Պատկերի երկու կողմից՝ մակագրություն «Агίο (с) Григори» («Սուրբ Գրիգոր»)՝¹⁴: Չգետաարաիի հյուսիսային կողմում «սուրբ կանանց» թվում պատկերված է նաև Հովսիսիմեն՝ «Կույս Հովսիսիմե» մակագրությամբ:

¹³ ПСРЛ, т. I, М., 1962, с. 471.

¹⁴ См.: Толстой И., Кондаков Н., Русские древности в памятниках искусства, вып. VI. Памятники Владимира, Новгорода и Пскова. СПб., 1899, с. 135. Успенский А. И., Фрески церкви Спаса на Нередице. М., 1910, с. 5, 6, 8 и 24; Халпахчьян О. Х., Армяно-русские культурные отношения и отражения в архитектуре. Ереван, 1957, с. 161; Каковкин А. Я. Образ Григория Армянского в некоторых памятниках древнерусского искусства.—И, 1976, № 2 (73), с. 166—167.

Սպաս ներեդիցի տաճարը ավերել են գերմանական զավթիչները 1942 թ.:

⁹ Остромирово Евангелие 1056—1057 г. с приложением греческого текста Евангелий. Изд. А. Востоковым. СПб., 1854, с. 226.

¹⁰ Там же.

¹¹ ОР ГБЛ, Музейное собрание, Ф. 178, № 1666.

¹² Служебные Миней за сентябрь, октябрь, ноябрь. Труд ординар. акад. И. В. Ягича. Памятники древнерусского языка, т. I, СПб., 1886, с. 227.

Սակայն Սպաս-Ներեդիցայի որմանկարը Գրիգոր Լուսավորչի միակ նկարը չէր Նովգորոդյան ռուսական եկեղեցիներում: 1361 թվականին կառուցված Թեոդորոս Չորավարի եկեղեցու հյուսիսային սյան վրա շրջանաձև մեդալիոնում պատկերված է հայ սուրբի

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի դիմանկարը Սպաս-Ներեդիցի տաճարի որմանկարների շարքում (ԺԲ դար)

կիսապատկերը: Նրա հագին սովորական փիղոն և եմփիորոն է, ձեռքով նա կրծքին է սեղմել մի գիրք: Բացատրական մակագրություն չկա: Որմանկարի պատճենում, որը 1920 թ. կատարել է նկարիչ Ա. Ա. Լվովը, և պահվում է Լենինգրադի Ռուսական թանգարանի ֆոնդերում, նշված է. «Հայքի լուսավորիչ Գրիգոր»: Ինչպես նշում է Ա. Յ. Կակովկինը, այդ բնորոշման ճշտությունը հաստատում են տվյալ պատկերի և Կոստանդնուպոլսի Պամակարիստի ամենաերանելի Աստվածամոր եկեղեցու մատուռում (Ֆեթիե Ջամի մկկիթ) Լուսավորչի խճանդկար պատկերի (XIV դ.) նմանությունը՝ միատեսակ արտաքին նշանները (դեմքի սառնությունը, մազերի սանրվածքը, երկտակված սեպյաձև մորուքը) և սրբապատկերագիտական հատկությունները (այդ նկարի խաչերի ձևի նմանությունը): Սուրբի համանման պատկերը տեսնում ենք նաև Սեբաստիայի (Փյունիա) եկեղեցում, որը նախնական

տվյալներով պատկանում է X դարին»¹⁵: Գրիգոր Լուսավորչի ևս մի պատկերը գտնվել է Նովգորոդից 10 վերստի վրա, Վոլխով գետի աջ ափին գտնվող Խուտինսկի վանքի Լուսավորչի անունը կրող եկեղեցու որմնախորշի որմանկարում¹⁶:

Ուշագրավ է հայ սուրբի անունով եկեղեցու կառուցման բուն իսկ փաստը այդ հրուշակավոր վանքում, որ ինքնին հանդիսանում է Նովգորոդում Գրիգոր Լուսավորչի հատուկ պաշտամունքի վկայությունը:

Նովգորոդյան «6953 ամի» (1445 թ.) երրորդ տարեգրությունում Եվփեմիոս արքեպիսկոպոսի կողմից գրված է «Մեծն Հայքի Սուրբ Գրիգորի» եկեղեցու կառուցման մասին¹⁷: «7043 ամի (1535 թ.)» նույն տարեգրությունում հաղորդվում է, որ «հունիսի 15-ի օրը» օրհնվել է «Մեծն Հայքի Գրիգորի անվան» եկեղեցին¹⁸: Կարելի է կարծել, թե խոսքը արքեպիսկոպոս Եվփեմիոսի կառուցած եկեղեցու մասին է, որի շինարարությունը տևել է բազում տասնամյակներ և միայն 90 տարի անցնելուց հետո օրհնվել է¹⁹: Սակայն Նովգորոդյան 1539 թ. ժողովածուին առնչվող Վոսկրեսենսկի և Նովոերուսալիմսկի ընդօրինակության մեջ ռուսական տարեգրության հատվածում այդ իրադարձությունների մանրամասն շարադրումից պարզվում է, որ դա եղել է հետևյալ կերպ, սկսվում 1445 թ. կառուցվել է կյորաձև ոչ մեծ եկեղեցի, իսկ 1535 թ. ապրիլի 11-ին հիմնադրվել է մի այլ եկեղեցի, որն օրհնվել է 1536 օգոստոսի 9-ին և իրենից ներկայացրել է եռաշարք աշտարակաձև մի շենք²⁰: Այդ եկեղեցու նկարագրությունը պահպանվել է XVII դ. ճանապարհորդ Ադամ Օլեարիի ալբոմում և «Խուտինյան դպիր Տարասիի տեսիլքը» սրբապատկերում, որը պահվում է Նովգորոդի թանգարանում:

Այն հարցին պատասխան տալուց առաջ, թե ինչով է բացատրվում Գրիգոր Լուսավորչի անվան եկեղեցիների կառուցումը Խուտինյան վանքում, հետաքրքիր է դիմել Նովգորոդյան բնագիր գրականության վաղ երկերից մեկին՝ Նովգորոդցի Դորբինյա Յադ-

¹⁵ Каковкин А. Я., Образ Григория Армянского..., с. 107—108.

¹⁶ Там же, с. 107—108.

¹⁷ ПСРЛ, т. III, СПб, 1841, с. 240.

¹⁸ Նույն տեղը, էջ 249:

¹⁹ Ի դեպ, նույն սխալն են թույլ տվել հայ-ռուսական պատմական ու կուլտուրական կապերի մի շարք հետազոտողներ:

²⁰ ПСРЛ, т. VI, СПб, 1853, с. 269. Ֆոտոտիպան վանքում երկու եկեղեցիների տարածամկետ շինարարության մասին առաջինը նշել է Ղալիֆախանը: (Армяно-русские культурные отношения..., с. 15).

րեյկովիչի (Անդրեյկովիչի) «Ուխտագնաց» գրքին, որի հեղինակը հետո դարձել է այդ քաղաքի արքեպիսկոպոսը: Դեռ աշխարհական եղած ժամանակ նա 1199 թվականին ճանապարհորդություն է կատարել Կոստանդնուպոլիս (ռուսներն այդ քաղաքը կոչում էին Ցարգրադ)²¹, այնտեղ հասել է 1200 թ. մայիսին և, ըստ երևույթին, այնտեղ մնացել մինչև խաչակիրների կողմից քաղաքի գրավումը (1204 թ. ապրիլի 12—13):

Դոբրինյա Յադրեյկովիչը ուշադրություն է դարձնում Սուրբ Սոֆիայի տաճարին, նրանում պահված կարևոր իրերին և դրանց հետ կապված ավանդություններին: Նկարագրելով տաճարի ներսի հարավային, արևմտյան, հյուսիսային կողմերում գտնվող վերնա-սրահները, նա գրում է. «...իսկ ոչ հեռու՝ Սուրբ Ավերկիոսի և Մեծն Հայր Գրիգորի և Սիլվեստրոսի սրբապատկերները, նույն տեղում դրված են Կիոսի, Հովհաննեսի զբլուխները, Սուրբ Սոֆիայի մյուս սուրբերի բազում մասունքները»²²:

Դոբրինյա Յադրեյկովիչը Նովգորոդ վերադառնալուց հետո վարդապետ ձեռնադրվեց Խոտինսկի վանքում, անունը դարձրեց Անտոնի, 1211 թ. ընտրվեց Նովգորոդի արքեպիսկոպոս և որոշ ընդմիջումներով այդ պաշտոնում մնաց մինչև իր մահը՝ 1221 թ. սեպտեմբերի 8-ը: Ըստ ռուսական աղբյուրների իր ճանապարհորդությունից Դոբրինյա Յադրեյկովիչը բերել է «Աստծո դագաղը», այսինքն՝ «Աստծո դագաղի» չափսը՝ դամբարանաձև կառուցված արկղ կամ սեղան, նրա վրա սրբազան պատառակալ դնելու համար²³, ինչպես նաև մի քանի այլ քրիստոնեական «սրբություններ»: Ա. Ի. Յացեմիրսկին «Արքեպիսկոպոս Անտոնիի Յարգրադ կատարած ուխտագնացության նոր տվյալներ» հոդվածում նշել է, որ այդ հուշարձանի XV դարին պատկանող իր գրած ընդօրինակման մեջ հաղորդվում է, որ Անտոնին Ցարգրադում ստացել է որոշ սրբերի մասունքների մի մասը²⁴: Խ. Մ. Լոպարևը

«Ուխտագնաց գրքի» տեքստի ծանոթագրություններում նշում է, որ Դոբրինյա Յադրեյկովիչը Նովգորոդ է բերել Ս. Վլաս Սեբաստացու մասունքի մի մասը, Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի գլխատակի քարի մի մասը²⁵ և Թեոդորոս Չորավարի շուրջառի մի մասը (որում գտնվում էր Գրիգոր Լուսավորչի կիսանկարը):

Սակայն առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում ռուս հայտնի գիտնական Ֆ. Բրունի կարծիքն այն մասին, որ Նովգորոդի գլխավոր եկեղեցում՝ Ս. Սոֆիայի տաճարում, XIII դարի սկզբում արդեն պահվում էր Գրիգոր Լուսավորչի մասունքի մի մասը, որը Ցարգրադից բերել էր Դոբրինյա Յադրեյկովիչը: Ու թեև «Ուխտագնաց գրքի» մեկ հասած տեքստերից ոչ մեկում նման գրավոր նշում չկա²⁶, սակայն դատելով որոշ տվյալներից, բացառված չէ այդ հավանականությունը:

Նախ, հայտնի է, որ հունական տաճարներում սրբերի պատկերները հաճախ ծառայել են որպես նրանց վերաբերվող սրբությունների նշան (խորհրդանիշ): Այդպես է եղել Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի և մյուս եկեղեցիներում, ուր շատ սրբերի, այդ թվում նաև Գրիգոր Լուսավորչի որմնանկարները պետեղված էին նրանց մասունքների թաղման վայրերում: Հիշենք Ն. Ակինյանի վկայակոչած ավանդությունը՝ իտալական եկեղեցիներում, մասնավորապես Նարոյի և Ապոլիա քաղաքներում, որոնցում գտնվում է Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը, գտնվում են նաև նրա մասունքները²⁷:

Երկրորդ՝ Նովգորոդում ևս ընդունված է եղել այն սովորույթը, որով եկեղեցի են կառուցել այն սրբի անունով, որի սրբություններն ունեցել են: Այսպես, 1407 թ. Նովգորոդ քաղաքի Սոֆիայի թաղամասում կառուցվել է եկեղեցի Ս. Վլասի անունով, որի մասունքների մի մասը Ցարգրադից բերել էր Դոբրինյա Յադրեյկովիչը: Այդ մասին է խոսում նաև XIV դարի կեսերում կառուցված Թեոդորոս Չորավարի եկեղեցին, որի շուրջառի մի մասը Նովգորոդ էր բերել նույնպես Դոբրինյա Յադրեյկովիչը: Հետևապես, Գրիգոր Լու-

²¹ Անտոնիի մասին մանրամասն հաղորդվում է «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов» աղբյուրում (М.-Л., 1950) Մենք օգտվում ենք Պ. Սավվաիտովի կազմած ամփոփիչ տեղեկանքից: Стн. Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце XII столетия. С предисловием и примечаниями Павла Саввантова. СПб., 1872 (այսուհետև՝ Саввантов П.)

²² Саввантов П., с. 81 (ընդգծումը մերն է, Ղ. Ա.):

²³ Стн. Новгородскую летопись под 1211 годом: «...и перевез с собою гроб Господень» (ПСРЛ, т. XV, М.—Л., 1950, с. 250).

²⁴ ПОРЯС, т. IV, 1899, вып. I, с. 243.

²⁵ Православный палестинский сборник, т. XIII, вып. 3, 1899, с. XCV.

²⁶ «Ուխտագնաց գիրքը» մեկ հասել է XVI—XVIII դդ. ձեռագրերով, իսկ, հետևապես, հին գրականության մյուս հուշարձանների նման, չունի կայուն տեքստ, ընդօրինակվելիս ենթարկվել է ուղղումների, կրճատումների և այլն:

²⁷ Ակինյան Ն., Հնագրագիտական հետապոտություններ, հատ 5, Վիեննա, 1955, էջ 27: Նշենք, որ Ապոլիա քաղաքից գտնվել է Գրիգոր Լուսավորչի կիսանկարը:

սավորչի պատկերը Նովգորոդյան եկեղեցիներում և նրա անունով եկեղեցիների կառուցումը կարող են հիմք ծառայել ենթադրելու, որ Դոբրինյա Յագրեյկովիչը մյուս սրբերի թվում բերել է հայ սուրբի մասունքների մի մասը:

Նովգորոդի հետ է կապված Գրիգոր Լուսավորչի սրբապատկերների պատրաստումն ու Լուսարածումը: Ինչպես դեռ Ա. Դ. Երիցովն է նշել «Սրբանկարչական բնագրերում», Նովգորոդյան XVI դարի վերջերի խմբագրությամբ, Պալեսի և Վլադիմիրի XVIII դարի սկզբի խմբագրությամբ (ավելի վաղ աղբյուրների հուշարձաններում) պահպանվել են նկարիչների տրվող հրահանգները՝ Գրիգոր Լուսավորչին պատկերելու նորմաների մասին: Նրանցում ասվում է. «...արտաքինով շիկահեր է, ինչպես Բարսեղ Կեսարացին, մորուքը Բարսեղից ավելի բաց գույնի է, ալեխանն, ջուրջառը եպիսկոպոսի է, եմփորոնի ստորին մասը՝ կապտա-կանաչագույն է, ծխագույն, փորոտարը՝ բաց ոսկեգույն է, դեմքը մազերով է ծածկված, ինքը՝ նիհար ու սև է»: Ա. Դ. Երիցովը դրան ավելացնում է. «Մեզ հայտնի չի այդ դիմանկարի սկզբնաղբյուրը, սակայն եթե նկարիչը կատարեր տվյալ հրահանգները, ապա հայ լուսավորիչ Գրիգորի կերպարը պետք է նկարեր արևելյան ոճով, դրանով իսկ ամենակին չմեղանջելով ո՛չ հայ ազգային ավանդույթների, ո՛չ էլ պատմական ճշմարտության պահանջների դեմ: Դա առավել ևս կարևոր է, քանի որ չնայած հայերի մոտ հնուց սրբապատկերագրության առկայությանը, ո՛չ նրանց, ո՛չ էլ հարևան վրացիների մոտ սրբապատկերների բնագրեր չեն եղել, կամ եթե եղել են, ապա դրանք առայժմ չեն հայտնաբերվել²⁸: Սակայն ո՛չ Ա. Դ. Երիցովին, ո՛չ էլ հայ-ռուսական պատմական ու մշակութային կապերի հաջորդ հետազոտողներին չէր հաջողվել գտնել Գրիգոր Լուսավորչի սրբանկարները, և անհայտ է մնացել՝ նկարվե՞լ են արդյոք դրանք ռուս նկարիչների կողմից, թե չէ: Միայն վերջին տասնամյակում որոնումները հաջողությամբ պսակվեցին, գտնվել են հայ սուրբի մի քանի սրբապատկեր, ճիշտ է, դրանք վերաբերվում են XVI—XVII դարերին՝ նրա պատկերը տոնացույցում²⁹, ինչպես նաև մանրա-

պատկերները՝ ժամերգության գրքերում: Սակայն դրանց մասին հետո:

Գրիգոր Լուսավորչի հատուկ պաշտամունքը Նովգորոդում իր արտահայտությունն է գտել նաև այնտեղ ստեղծված գրավոր հիշատակարաններում: Սոֆիայի ժողովածուի ձեռագրերի՝ Դ. Ի. Աբրամովիչի կապված նկարագրության մեջ³⁰, հայ սուրբի հիշատակը նշվել է № 1 Յուդաբերից Ավետարանում, որը գրված է XII—XIII դարերի կանոնագրերով, տոնացույց-տոմարում սեպտեմբերի 30-ին (էջ 7). նույնը՝ № 2, № 3, № 5 Յուդաբեր Ավետարաններում, գրված XIV դ. կեսերի կանոնագրերով (էջ 15, 24, 33). նույնը № 7 և № 8 Յուդաբեր Ավետարաններում, կիսականոնական գրով XIV դարի վերջին—XV դարի սկզբին (էջ 42, 57): Այնուհետև, XV—XVIII դդ. այդ ոճի ձեռագրերի նկարագրության մեջ Դ. Ի. Աբրամովիչը սահմանափակվում է միայն պատմական և ռուս սրբերի հիշատակի նշումով, սակայն շատ ձեռագրերում սեպտեմբերի 30-ին նշված է «Մեծն Հայքի եպիսկոպոս սուրբ Գրիգորի» հիշատակը:

Գրիգոր Լուսավորչի (ինչպես նաև Հովսիսիմյան կույսերի) վարքի համառոտ, սակայն ավելի ֆաճախ մանրամասն նկարագրությունը տրվում է Սոֆիայի գրադարանի ձաջոցում և Հայսմավուրքում, Վ. Ի. Լենինի անվան գրադարանի Ձեռագրերի բաժնում, Մոսկվայում, ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Լենինգրադի գրադարանում, Պետական պատմական թանգարանում, Մոսկվա:

Հին ռուսական ձեռագրերի նկարագրության բացակայության պատճառով մենք թվարկեցինք XIII—XIV դարերի հուշագրերի միայն մի փոքր մասը, որոնցում նշվում է Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակը և տրվում է նրա վարքը: Սակայն նույնիսկ ամենակին էլ ոչ լրիվ այդ տվյալների հիման վրա մենք իրավունք ունենք եզրակացնելու, որ հայ սուրբի վարքը լայնորեն ներկայացված է եղել Նովգորոդյան գրականության մեջ: Ավելի ուշ XVI դարի առաջին կեսին արքեպիսկոպոս Մակարիոսը Նովգորոդում իր կապված Մեծ Հայսմավուրքի առաջին (Սոֆիայի) խմբագրության մեջ մանրամասն տվել է «Հայաստանցի Գրիգորի» վարքը, որն այն պահից ի վեր մտավ ռուս դպիրների ընթերցանության ոլորտը:

Իսկ ի՞նչն է Նովգորոդում Գրիգոր Լուսավորչի առանձնահատուկ պաշտամունքի պատճառը: Ինչպես մենք ցույց տվեցինք մեր աշխատությունում, «Գրիգոր Հայաստանցու

²⁸ Ерицов А. Д., Первоначальное знакомство с северо-восточной Русью до воцарения дома Романовых.—Кавказский вестник, Тифлис, 1901, № 12, с. 50.

²⁹ Ամեն ամիս ըստ ամսաթվերի մեծարվող սրբերի սրբանկարը (անձնական տոնացույց): Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը անձնական տոնացույցում գտնվում էր սեպտեմբեր ամսում:

³⁰ Абрамович Д. И., Софийская библиотека, вып. II, СПб., 1907. Հետագայում տեքստում բերվող վկայակոչումներում ցույց կարվի էջը:

պաշտամունքը, Հայ հավատը և Հայ հերետիկոսությունը Նովգորոդում»³¹ այն առաջացել էր Ռուսիայում առաջին մասսայական հերետիկոսությամբ, որն ստացել էր ստրիգոլնիկի անվանումը: Այն ծնունդ էր առել XII դ. վերջին—XIII դ. սկզբին, բացարձակ հանդես էր եկել XIV դ. կեսերին, այնուհետև, 1375 թվականին նրա դեկավարների մահապատժից հետո, շարունակվել է XV դ. երկրորդ կեսի—XVI դարի սկզբի հերետիկոսների նոր շարժումով Նովգորոդում և Մոսկվայում: Առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու, նշենք, որ ռուս հերձվածողները կրել են հայ պավիկյանների ուսմունքի որոշակի ազդեցությունը (ուստի և ըստ երևույթին, այս պատճառով Ռուսիայում հերետիկոսություններն անվանել են «Հայկական գայթակություն»: Հունական եկեղեցու նըման, որը հայ պավիկյանների դեմ պայքարելու նպատակով դիմել է Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակությանը, նովգորոդյան եկեղեցին ռուս հերետիկոսների վրա գաղափարական ազդեցության, նույն նպատակով իր մոտ սահմանել է հայ սուրբի պաշտամունքը: Այս եկրակացությունը իր հաստատումն է գտնում և Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի բնություն՝ Մոսկովյան Ռուսիայում XIV—XV դարերում, որը XVI դարի կեսերից փոխարինվել է որպես Հայաստանի քրիստոնեացման ականավոր գործչի նոր պաշտամունքով:

*
* *

Մոսկովյան պետության կազմավորման արդեն առաջին իսկ պահից Գրիգոր Լուսավորչի անունը սկսեց լայն հռչակ վայելել այնտեղ: Ռուս մեծ իշխան Վասիլի II Վասիլևիչի ժամանակին (1426—1462) վերաբերվող պաշտոնական փաստաթղթում Ռուս եկեղեցու բարձրագույն հոգևոր պետերի կողմից Գալիցի և Ուգլիչի իշխան Յուրի Դմիտրևիչին հասցեագրված 1447 թ. դեկտեմբերի 29-ի Ուղերձում խիստ նշանակալից կոնստեքստում հիշվում է նաև հայ սուրբը: Յուրի Դմիտրևիչին համոզելու համար, որ մեղսական է նրա երկպառակությունը Վասիլի II-ի հետ, Ուղերձի հեղինակները վկայակոչում են աստվածաշնչական Դավթին, Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորին, որոնք տուժել են այն պատճառով, որ «գոռոպացել են», այսինքն խախտել են Աստծո սահմանած օրենքը: Նույնն է «Հայ թագավոր Տրդատը, որը Մեծ Գրիգորին խոր վիրապ էր գցել, վարապ էր դարձվել և երկու

տարի գտնվել էր այդ կերպարում ու կերակրվել էր տականքներով, սակայն իր քրոջ աղաչանքով ներվել էր Մեծ Գրիգորի կողմից, պղծացել էր, ապաշխարել, մկրտվել (քրիստոնեություն էր ընդունել) ինքը ապա և մկրտել իր ողջ թագավորությունը»³²:

Գրիգոր Լուսավորչին դիմելու բուն իսկ փաստը վկայում է այն մասին, որ Մոսկովյան Ռուսիայում կյանքն ու գործունեությունը բավական լավ գիտեն: Դրա հետ մեկտեղ Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի, ինչպես նաև Դավթի ու Նաբուգոդոնոսորի օրինակները, հաստատելով Ուղերձի հեղինակների՝ «Աստծո պատժի» անխուսափելիության վերաբերյալ միտքը, հայ սուրբին ներկայացնում է որպես Աստծո կողմից հատուկ նշված անձ: Ի տարբերություն Կրկյան ու Նովգորոդյան Ռուսիայի, այստեղ Գրիգոր Լուսավորչին ներկայացված է իր գլխավոր կենսագործունեությամբ՝ որպես հարապատ Հայաստան երկրի միասնության ջատագով:

Վասիլի II-ի զավակ Իվան III-ի իշխանության օրոք (1462—1505), երբ XV դարի 80-ական թվականներին Նովգորոդում, իսկ այնուհետև Մոսկվայում երևան եկավ «ջիդովական»—«жидовствующий» հերետիկոսությունը, որն իր ուսմունքի շատ դրույթներով նման էր պավիկյանությանը, Ռուս եկեղեցին, հերձվածի դեմ պայքարելու համար վերստին դիմեց Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակությանը:

Մոսկովյան Կրեմլի 1508 թվականին որմնակարված Ավետյաց տաճարում ի թիվս հերետիկոսական շարժումների դեմ պայքարած քաջամարտիկների, նկարված է նաև Գրիգոր Լուսավորչին:

Որմնակարում Գրիգոր Լուսավորչին կանգնած է, լրիվ երեսադեմ: Նկարի վերևի մակագրությունը պահպանվել է ոչ լրիվ՝ Մեծ (ծըն) Հա (յբի) (եպիսկոպոս):

Վասիլի III-ի զավակ Իվան IV ահեղի թագավորության օրոք (1538—1547) Կազանի թագավորության նվաճման և քաղաքի շրջապատման ժամանակ հայերի նրան ցույց տված օգնությունը³³ պատճառ դարձավ, որ

³² Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией АН, т. I. СПб., 1841, с. 82.

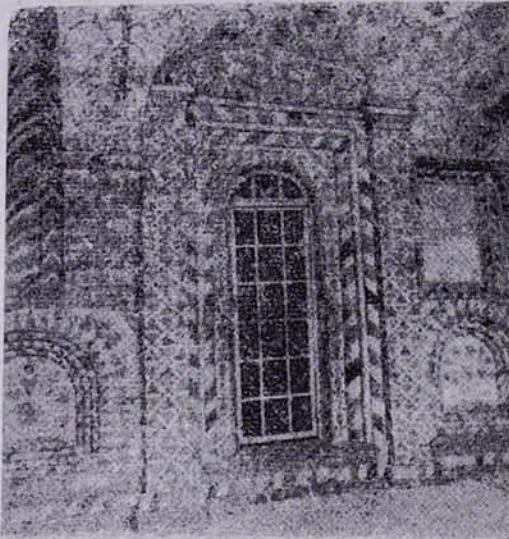
³³ ПСРЛ, - XIX (Казанский летописец), СПб., 1903; «Казанская история». М.—Л., 1954:

Իվան IV-ի Կազան կատարած արշավանքի վերաբերյալ պատմության տարեգիր հեղինակը, հաղորդելով քաղաքի շրջապատման ժամանակ հայերի վարքի մասին, ոչ մի խոսք չի ասում նրանց «այլադավանության» մասին, այլ, ընդհակառակը, նշում է նրանց հերոսությունն ու նվիրվածությունը ռուսներին: 1552 թ. սեպտեմբերի 30-ին Կազանի գրավումից

³¹ *Տե՛ս* Ե. Բ. Русская и армянская средневековые литературы, Л., 1982, с. 255—332.

վերստին առաջնային դառնա հայկական եկեղեցին մարմնավորող սուրբի՝ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը:

Ի հիշատակ Կապանի թագավորության նվաճման, Իվան IV-ը 1554 թ. հրամայեց կառուցել Կրեմլից դուրս, Ֆրոլովյան (Սպասկի) գլխավոր դարպասի մոտ Պոկրովի տաճարը, որպես կենտրոնական աշտարակը շրջապատող ութ աշտարակավոր վրանաձև քարաշեն տաճար-կոթող: Տաճարի ներսում

Մոսկվայի Պոկրովսկու տաճարի Գրիգոր Հայի եկեղեցու արտաքին տեսքը (1557 թ.)

կար ինը եկեղեցի, որոնցից մեկը նվիրված էր «Մեծն Հայքի եպիսկոպոս Գրիգորին»³⁴:

Գրիգոր Հայաստանցու եկեղեցու չափերը ներսից՝ $6\frac{1}{2} \times 3\frac{1}{4}$ մետր: Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմյան կույսերի սրբապատկերները, ինչպես և ողջ եկեղեցու նախնական կահավորանքը, չեն պահպանվել, ըստ երեւոյթին այրվել են հրդեհի ժամանակ: Այժմյան եկեղեցուն փենց մուտքի դիմացի պատին հայ սուրբի մեծադիր սրբապատկերն է՝ 1,5 մետր չափով, որը նկարված է XVIII դարում:

Հայաստանցի Գրիգորի եկեղեցին, ըստ երևույթին, հատկացված էր ռուս ուղղափառ

համայնքին, և ոչ թե Մոսկվայում բնակվող միաբնակ հայերին³⁵: Այն հանգամանքը, որ Իվան IV Ահեղը հատուկ նշեց հայ սուրբին և նրա անունով կոչեց տաճարի եկեղեցիներից մեկը, չի կարելի բացատրել միայն այն բանով, որ նրա հիշատակի օրը՝ սեպտեմբերի 30-ը, համընկել էր թաթարների հետ ունեցած վճռական մարտի օրվան, որը հաղթանակ էր բերել ռուսներին: Տաճարի եկեղեցիների հետագա բոլոր վերանվանումների ժամանակ, Հայաստանցի Գրիգորի եկեղեցին դարեր շարունակ մնացել է ռուս ժողովրդի սրբություններից մեկի՝ Պոկրովյան ու Վասիլի Երանելու տաճարի տանիքի տակ:

Գրիգոր Լուսավորչի հատուկ պաշտամունքը Մոսկովյան պետությունում արտահայտվում է այն բանով, որ բոլոր հայսմավորքներում և նման տիպի այլ ժողովածուներում մտցվել էին նրա վարքը համառոտ կամ ընդարձակ խմբագրությամբ: Մենք չենք թվարկում դրանք և ցույց չենք տալիս դրանց պահման վայրերը՝ մեր հոգվածը չծանրաբեռնելու նպատակով: Ավելի կարելի է մի այլ բան, որ բացի վարքագրական բնույթի երկերից, որոնք նշում էին տիեզերական և ռուսական եկեղեցիների կողմից կանոնացված սրբերին, Գրիգոր Լուսավորչի վերաբերյալ տվյալները մտել էին նաև զուտ պատմական երկերի՝ Տարեգրությունների և Ժամանակագրությունների մեջ, որոնք ստեղծելիս կատարվել է առավել եական նյութերի խստիվ ընտրություն՝ ըստ դրանք կապմոհների քաղաքական տենդենցների: Այսպես, XV դարի վերջին կապմած Մապուրիյան տարեգրության մեջ³⁶, [5790] (282 թ.) գրված է. «Սույն թվականին հոգեվոր սուրբ նախավկա Գրիգոր Մեծ հայը, Դիոկիտյան թագավորությունում, Կիրոսի՝ պարսից թագավորի ազգական, ծագումով պարթևացի Անատոլիի զավակ, ձերբակալված էր հայոց թագավոր Տրդատի կողմից և նետված էր խոր Վիրապ, որը լի էր օձերով ու գազաններով, և այնտեղ եղավ 15 տարի, կերակրվում էր որբ և այրի կնոջ կողմից: Վիրապից հանվել էր ի տես ժողովրդի, շատերին քրիստոնյա էր մկրտել և խաղաղ հանգել Աստծո մոտ»³⁷:

Գրիգոր Լուսավորչի և նրա գործունեության մասին ավելի մանրամասն պատմվել է «Ռուսական ժամանակագրության» մեջ՝

հետո Իվան IV-ը «գթաարության» շնորհ արեց հայերին, թույլ տվեց նրանց բնակություն հաստատել Մոսկվայում, որտեղ նրանց տեղ հատկացվեց Սպիտակ քաղաքում, հատուկ արտոնություններ շնորհելով նրանց (ПСРЛ, т. XIX, с. 130, «Казанская история», с. 134—165).

³⁴ См. Канитохин А. Покровский собор. М., 1980, с. 2.

³⁵ Ռուս-հայկական կապերի թեմայով գրող որոշ հեղինակների աշխատություններում կարելի է հանդիպել այն կարծիքին, թե տվյալ եկեղեցին կառուցվել էր հայ լուսավորչականների համար:

³⁶ См.: Я. С. Лурье. Общерусская летопись XIV—XV вв., Л., 1946, с. 177—182, 187—202.

³⁷ ПСРЛ, т. XXXI, М., 1968, с. 19—20.

արևմտառուսական խմբագրությամբ: Այն 1442 թվականին կազմել է Պախոմի Սերբը (Լագոֆետը)³⁸:

Տվյալներ կան այն մասին, որ Սմոլենսկի՝ Ալեքսեյ Միխայլովիչ թագավորի օրոք (1645—1676) կառուցված վերափոխման Մայր տաճարի սրբությունների թվում եղել է նաև Գրիգոր Լուսավորչի սրբանկարը: [Տաճարի մեջտեղում՝ նրա կենտրոնում գտնվող չորս աշտարակներին ղեկավարած էին առաջինի (սրբապատկերաշարի աջ կողմի) աշտարակի վրա տաճարի գլխավոր տեսաբան իրը՝ Սմոլենսկի Ուդևոր (Одигитрии) Աստվածամոր սրբապատկերը, որն, ըստ ավանդության, սմոլենսկացիներին է նվիրել Վլադիմիր Մոնոմախը. դեպի հյուսիս շրջադարձի վրա՝ Նեոկեսարիացի Գրիգորի սրբապատկերը, աջակողմյան դասի դիմաց՝ Իոհանն Ողորմածի սրբապատկերը, շրջադարձում «Մեծն Հայքի եպիսկոպոս Գրիգորի սրբապատկերները»]: Գրիգոր Լուսավորչի սրբապատկերի դիրքը և նրա շրջապատը թույլ են տալիս եպրակացնելու, որ նա համարվել է առավել պաշտելի քրիստոնեական սրբերից մեկը³⁹:

Սակայն Գրիգոր Լուսավորչի մեկ հասած նույնիսկ սակավաթիվ սրբապատկերները ակնհայտ վկայում են, որ եթե ոչ բնակչության մեջ, ապա Ռուս Եկեղեցում նրանք տարածված էին: Նրանցից ամենահինը պատկանում է XVI դարավերջին—XVII դարասկզբին, նրա չափսը 18,5×8,3 սանտիմետր է և այն պահվում է Մոսկվայի Կրեմլի թանգարանների նկարների ֆոնդում⁴⁰: Լուսավորչի մինչև ծնկները և երեսադեմ սրբապատկերը սրբաաստվերագրական նույն տիպի է, ինչպես և Ավետաղ տաճարի որմնապատկերում: Վերևից երկտող սևատառ ավերված մակագրություն է. վերևի տողը անընթեռնելի է, ներքևի տողում՝ «Григорий Армянин»:

Գրիգոր Լուսավորչի մի այլ սրբապատկեր, որը մեկ սիրալիր կերպով գուգ տվեց Օ. Ա. Բեյբերովան, պահվում է Լենինգրադի Պետական Ռուսական թանգարանում⁴¹, նա այնտեղ է բերվել ակադ. Ն. Պ. Լինսաշովի հավաքածուից և հրապարակվել է 1906 թվա-

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի սրբապատկերը Մոսկվայի Պոկրովսկոյ տաճարի Գրիգոր Հայի անունը կրող եկեղեցում (ԺԸ դար)

կանին⁴²: Սրբապատկերը ենթադրաբար պատկանում է XVII դարին, նրանում Գրիգոր Լուսավորչի պատկերված է հասակով մեկ, 16 կենամաներում գրված վարքով, որոնցում տրված են հայ սուրբի կյանքի առանձին դիպվածները:

Ինչպես նշվեց, Գրիգոր Լուսավորչի նկարը եղել է նաև սրբապատկեր-տոնացույցներում, դրանցից է XVI դարավերջին—XVII դարասկզբին պատկանող սրբապատկերը, որը պահվում է Լենինգրադի Պետական Ռուսական թանգարանում⁴³, այն նկարագրված է «Մոսկվայի միահավատական Նիկողոսի վանքի XVII դարի անձնական տոնացույցում» սեպտեմբերի 30-ի օրը: Նկատենք, որ

³⁸ ПСРЛ, т. XXII, ч. II, ПТр, 1914, с. 86—87.

³⁹ Краткое историческое описание Смоленского Кафедрального собора. Смоленск, 1894, с. 21. Նկարագրության մեջ, ցավոք սրտի, չեն նշված սրբապատկերի նկարման ժամանակը և վայրը, մեկ չի հաջողվել պարզել նաև նրա գտնման վայրը ներկայումս:

⁴⁰ № 549/сод.

⁴¹ ГРМ, ДРЖ № 779.

⁴² Лихачев Н. П., Материалы для истории русского иконописания. Атлас снимков, ч. II, СПб., 1906, табл. СС XVII, № 494.

⁴³ ГРМ, ПМ, № 6770.

թանգարանների պահպաններում և այլ հիմնարկներում գտնվող սրբապատկեր-տոնացույցներն դեռևս արվեստագետների և պատմաբանների հատուկ ուսումնասիրության առարկա չեն եղել, ուստի և բացառված չեն նոր գյուտերը:

Մոսկովյան Ռուսիայում Գրիգոր Լուսավորչի ժողովրդականության ապացույցն են հանդիսանում ոչ միայն Նովգորոդյան XVII դ. «Սրբանկարչական բնագրերը», այլև հայ սուրբի նկարման պարտադիր նորմաների պատկանող նոր ձեռնարկները:

